

MÜBERRED VE "ME'TTEFEKA LAFZUHÛ VE'HTELEFE MA'NÂHÛ MİNE'L-KUR'ÂNİ'L-MECÎD" ADLI ESERİ BAĞLAMINDA VÜCÛH VE NEZÂİR İLMİNE KATKISI

MUBERRED AND HIS WORK NAMED "MA ITTAFQA LAFZUHÛ VE IHTALAF MA'NÂHU MIN AL- QURAN AL-MAJÎD" AND ITS CONTRIBUTION TO THE SCIENTIFIC OF THE WUCÛH AND NAZÂİR

İbrahim YILDIZ*

Öz

Kur'an-ı Kerim'in insanlığa rehber olabilmesinin önündeki en büyük engel onun anlaşılmasındadır. Asr-ı saadette Kur'an'ın anlaşılması noktasında karşılaşılmayan sıkıntılar, özellikle çeşitli kültürlerden insanların gerek müslüman olmaları gerekse kendi dilleri ve dinlerine bağlı olarak İslam toplumu içinde yaşamaya başlamaları nedeniyle ortaya çıkmıştır. Meydana gelen bu kültür ve dil çeşitliliği, Kur'an'ın anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Âlimler tarafından erken dönemde fark edilen bu sorunun önüne geçebilmek için Kur'an merkezli lugavî çalışmalar başlamış ve giderek önem kazanmıştır. Hicrî 3. asırda yaşamış olan Basra dil ekolüne mensup Müberred de bu çalışmalara eserleri ve yetiştirdiği talebeleriyle destek veren âlimlerdendir. O, Me'ttefeka lafzuhû ve'htelefe ma'nâhû mine'l-Kur'âni'l-mecid adlı eserini, ağırlıklı olarak müşterek lafızlı Kur'an kelimelerini açıklamak için kaleme almıştır. Ayrıca bazı lugat ve belâgat konularına da yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an İlimleri, Vücûh ve Nezâir, Müşterek Lafızlar, Müberred.

Abstract

The Quran is the guide for people. The biggest obstacle is that it cannot be understood. The problems in relation to understanding quran that were not encountered in the era of blis have especially emerged because of people of different cultural backgrounds that either converted to islam or began living in Islamic society depending on their own language and religion. These cultural and linguistic variations have made it difficult to understand the Quran. In order to prevent this problem recognized by Islamic scholars in the early period, Quran-based lexicographic studies have begun and become increasingly important. Mubarrad, who lived in the 3rd century and is a member of the Basra language school, is one of the scholars who supported these studies with his works and his students. He wrote up his work named Ma Ittafaqa lafzuhû ve Ihtalafa ma'nâhu min al-Quran al-Majîd, mostly to describe the words of the Quranic joint words. This work also includes subjects of some lexicography (lugat) and rethoric (belâgat).

Keywords: Interpretation, Quran Sciences, Wucûh and Nazâir, Joint Words, Mubarrad.

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim, kıyamete kadar insanlığa yol gösterecek olan ilâhî bir rehberdir. Bu açıdan onun doğru bir şekilde anlaşılması büyük bir önem arz etmektedir. Bu hedefe ulaşabilmek adına ortaya konan çabalar, çok erken dönemde başlamış, artarak günümüze kadar gelmiş ve kıyamete kadar da devam edecektir. Dillerde zamanla gelişme ve değişmelerin meydana gelmesi gerçeği, Kur'an'ı Hz. Peygamber ve sahabesinin anladığı gibi anlama imkânından gittikçe uzaklaşıldığını göstermektedir. Bu sorunu ortadan kaldırmanın yolu ise nüzûl dönemine doğru gidilerek en erken kaleme alınmış eserleri incelemekten geçmektedir. Çünkü o döneme zaman olarak en yakın eserler, dil açısından da o dönemin diline en yakın eserlerdir. Bu açıdan özellikle dilci âlimlerin Kur'an kelimeleri hakkında yazdıkları eserlerin önemi tartışılmayacak kadar açıktır. Bu alanın önemli konularından biri de lafızları aynı fakat manaları farklı kelimelerin tespit edilip bağlamlarına uygun olarak doğru anlamlandırılmasıdır. Bu konudaki çalışmalar, sahabe döneminde başlamış, bir dönem şifâhî olarak sürdürülmüş ve hicrî 2. asırdan itibaren konu hakkında çeşitli eserler kaleme alınmıştır.

Müşterek lafızlar konusunda yazılan ilk eserler arasında Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831), Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Abdullah b. Hâlid Ebu'l-Ameysel el-A'râbi (ö. 240/854), İbrahim b. Yahya el-Yezîdî (ö. 225/840), Hibetullah b. Ali İbn Şecerî (ö. 542/1148) ve Ebû Bekr Muhammed b. Musa el-Hemedânî (ö. 584/1188) sayılabilir (Kâtip Çelebi, 2008, 3: 1158; 4: 1254-1255). Bu âlimlerden biri de hicrî 210-286, milâdî 826/900 yılları arasında yaşamış olan Ebû'l-Abbâs el-Müberred'dir. Basra dil mektebine mensup olan büyük dil âlimi Müberred, Kur'an'ın doğru anlaşılması çabasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çalışmamızda inceleyeceğimiz *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelefe ma'nâhû mine'l-Kur'âni'l-mecid* adlı eseri ile

* Dr., Bursa Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0438-6994>, ibrahimbursevi@hotmail.com,

Kur'ân'daki bazı müşterek lafızlı kelimelerin manalarını ortaya koymuş, bazı edebî inceliklere, sarf ve nahiv kaidelerine temas etmiştir.

2. MÜBERRED VE ESERİNDEKİ METODU

Müberred, 210/826 yılında Basra'da doğdu. Tam adı, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred el-Ezdi'dir. "Soğutulmuş" manasındaki "Müberred" lakabının, hocası Ebû Osmân el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) sorduğu sorulara verdiği doğru cevaplar nedeniyle "Sen müberridsin (gönle serinlik verensin)" şeklindeki iltifatından ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. Kendisini çekemeyen bazı Kûfe dil mektebi mensuplarının istihzâ amacıyla bu kelimeyi "müberred" olarak değiştirdikleri, fakat onun kendisine "Müberred" denilmesinden rahatsız olduğu belirtilir (Hamevî, 1993, 6: 2679). Ancak o istemese de daha çok Müberred lakabıyla tanınmıştır.

Arap grameri ve edebiyatıyla ilgili özgün görüşler ortaya koyan Müberred, Sîbeveyhi'den (ö. 180/796) sonra Basra dil mektebinin ikinci otoritesi sayılır. Müberred, belâgata dair ilk müstakil kaynak olarak kabul edilen *el-Kâmil fi'l-edeb* adlı eserinde teşbih konusuna geniş bir bölüm ayırarak bazı türlerini zengin örneklerle açıklamıştır. Müberred'in en meşhur eseri olan bu kitap, Arap edebiyatının da temel eserlerinden sayılır. İbn Haldun (ö. 808/1406), üstatlarının, "Bu fennin usûlü ve erkânı, yani ana ve temel kaynakları şu dört eserdir" dediklerini ve *el-Kâmil*'in de bunlardan biri olduğunu nakleder (İbn Haldun, 2007, 2: 1013). *el-Muktedab* adlı eseri ise Arap gramerinin en önemli eseri olup grameri anlaşılır bir üslûpla anlatan ilk kitaptır. Ayrıca *el-Fâzil ve'l-mefzûl*, *et-Te'âzî ve'l-merâsî*, *el-Belâga*, *el-Müzekker ve'l-mü'ennes*, *el-Kavâfi*, *Nesebü Adnân ve Kahtân* ve bu çalışmamızda inceleyeceğimiz *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-mecîd* başta olmak üzere yaklaşık kırk beş eseri vardır (Hamevî, 1993, 6: 2684; Ayrıca bk. Ahmed Ebû Ra'd'ın takdim yazısı: Müberred, 1988, 19-22).

Üstün zekâ, hâfıza, anlayış ve muhakeme gücü sayesinde lugat ve nahiv ilimlerinde geniş bilgisini etrafına kabul ettirmiş ve şöhreti kısa zamanda Basra'nın dışına yayılmıştır. Halife Vâsiq-Billâh (ö. 232/847) zamanında Sâmerrâ'ya davet edilmiş, orada vezir Fâzil b. Mervân'ın (ö. 250/864) yanında devlet görevinde çalışmıştır. Daha sonra gittiği Bağdat'ta özellikle Kûfe dil okulunun lideri olan rakibi Ebü'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904) ile münazaraları meşhurdur. Bu tartışmalarda güzel konuşması, nüktedanlığı, hazırcevaplığı ve şairane tabiatıyla halkta kendi lehine bir atmosfer oluşturmuştur. Bağdat valisi bu iki âlimden Sa'leb'i oğluna, Müberred'i ise kendisine hoca tayin etmiştir. Aralarında gerçekleşen tartışmalara karşın bu iki âlim arasında bir husumetin olmadığı, Müberred'in, Kûfeliler'in en âliminin Sa'leb olduğunu söyleyerek ona iltifat ettiği ve Sa'leb'in de onun vefatında mersiye yazdığı haber verilmiştir. Nüktedan, espri ve fıkralardan zevk alan, hoşsohbet, zekâ ve hâfızası güçlü bir âlim olan Müberred, 286/900 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş, 2006, 31: 432-434).

Kur'an kelimelerinin farklı âyetlerde kazandığı değişik mânaları, tekrarlarıyla birlikte inceleyen vücûh ve nezâir ilmi ile ilgili günümüze ulaşan en eski eser, Mukâtil b. Süleyman'a (ö. 150/767) ait *Kitâbu'l-vücûh ve'n-nezâir* adlı eserdir. Bu alandaki çalışmalar, Mukâtil'den sonra artarak devam etmiştir. Bu eserler, genelde *el-Vücûh ve'n-nezâir*, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* ve *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü* adları ile meşhur olmuştur (Karagöz, 2008, 8). Müberred'in kendinden önceki vücûh ve nezâir eserlerine göre daha kısa ve özet şeklinde telif edilen bu eseri, bir kelimenin farklı anlamlarda kullanımını ele almakla birlikte, içerik ve yaklaşım tarzı bakımından vücûh ve nezâir kitaplarından farklı olduğu söylenebilir. Örneğin, diğer eserlerde bir kelime için zikredilen vecihler daha fazladır. Ayrıca kelimenin kullanıldığı vecihlerle birlikte her bir vechin Kur'ân'dan örnekleri yani nazirleri de verilmiştir. Oysa Müberred'in eserinde bu şekilde sistematik olarak vecihler zikredilmediği gibi nazirlere de yer verilmemiştir. Eserin en önemli farklı yönü ise Mukâtil b. Süleyman ve Yahya b. Sellâm'ın eserlerinde olduğu gibi başlangıçta doğrudan kelimelerin anlamlarına geçilmeyerek kısa da olsa anlam bakımından lafızları üçe ayırmuş, dolayısıyla da vücûhun tanımını yapmıştır. Tanımdan sonra eserde yer vermeyeceği ilk iki türe ait birkaç örnek vermiş, devamında eserin esas konusunu oluşturan lafızları aynı olup farklı anlamlara gelen kelimelerle ilgili daha detaylı örneklerle konuya hazırlık yapmıştır (Karagöz, 2010, 212-213).

Müberred'e göre bir kelimenin iki veya daha fazla manası olduğunu söyleyen kişi, mutlaka bu iddiasının delilini ortaya koymak zorundadır. Çünkü kelâm, faydalı olmak ve bir şeyi açıklamak üzere kullanılır (Müberred, 1988, 52). Bu nedenle Müberred, Kur'ân kelimelerinin manalarını delillendirmek üzere âyetlerden, hadislerden, şüirlerden ve Arapların sözlerinden örnekler vermektedir. Ayrıca eserde yer yer nahiv konularındaki tartışmalara yer verdiği ve kendi görüşünü açıkladığı da görülmektedir (Müberred, 1988, 54). Müberred, eserinde girişte konuya hazırlık amaçlı ele aldığı beş kelimeyle birlikte, üçü Kur'ân'da geçmeyen toplam yirmi altı kelimeyi açıklamıştır. Çalışmamızda bu eseri vücûh ve nezâir ilmi açısından

incelediğimizden dolayı Müberred'in âyetlerde geçtiğine dair örnek vermediği kelimelere sadece değinilmiş, ayrıntılı olarak açıklanmamıştır.

Müberred, eserinin hacminin küçüklüğüne rağmen toplam beş yerde hadis-i şerif ile istişhadda bulunmuştur (Müberred, 1988, 60, 65, 67, 74, 81). Basra dil ekolü, hadislerin lafzen değil mana ile rivayet edilmelerini göz önünde bulundurarak onları dil konusunda delil olarak kullanmama taraftarıdır. Fakat Müberred, Basra ekolünde zamanının otoritesi olmasına rağmen hadisleri delil olarak kullanmış ve kendi ekolünün hadisler ile istişhadda ravilerden kaynaklanan bazı sorunlardan dolayı ısrarla sürdürdüğü bu hatadan dönmüştür. Bu da onun taklitçi değil yenilikçi bir ilmî bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir (Bk. Ahmed Ebû Ra'd'ın takdim yazısı: Müberred, 1988, 37).

Müberred, lafızların aynı olup manaların farklı olmasına verdiği bir örnekte sadece kelimenin manasının çokluğu ve çeşitliliği değil cümle olarak ne anlatılmak istendiğini de dikkate almıştır. Bu cümlelerin arasında var olduğu zannedilen çelişkiyi açıklanmış ve bir bakıma müşkilü'l-Kur'ân konusuna da girmiştir. Örneğin, ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌ﴾ "O gün hiçbir insana ve cine günahı sorulmaz" (er-Rahmân 55/39) âyeti ile ﴿وَقَفَّوهُمْ أَنَّهُمْ مَسْئُولُونَ﴾ "Onları durdurun, çünkü onlar sorguya çekilecekler" (es-Saffât 37/24) âyeti arasında bir çelişkinin bulunmadığını çünkü ilk âyetteki "sorulmayacak" ifadesinin mecaz olduğunu belirtir. Çünkü hesap gününde hiçbir insan ve cinin günahı, onlar tarafından edilecek itiraflar ile tespit edilmeyecektir. Bunun delili ise ﴿يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ﴾ "Suçlular yüzlerinden tanınır, perçemleri ve ayaklarından yakalanırlar" (er-Rahmân 55/41) âyetidir. Dolayısıyla "Onlar sorguya çekilecekler" (es-Saffât 37/24) âyeti ile suçluların sadece azarlanmak için sorguya çekilecekleri anlatılmaktadır. Yani bu sorgulama, suçu işlediği bilinen bir suçluya "Şunu, şunu sen yapmadın mı?, Şu gün şunu yaptığını hatırlıyor musun?" şeklinde yapılan sorgulamaya benzer ki bu soruların amacı suçlunun itirafı ile olayı öğrenmek değil onu yaptığı belli olan fiillerden dolayı azarlamaktır.

Bu tarz ifadenin bir benzeri de soran kişinin karşısındakinin söylemediğini bildiği halde ona bir konuşma, bir olay hakkında sorular sormasıdır. Burada amaç, o konuşmayı, olayı o kişiden yanlış aktaranları azarlamaktır. Dolayısıyla bu soru ile sorulan kişi zemmedilmek veya methedilmek istenmemekte sadece konuyu takrir etmesi istenmektedir. Örneğin Allah Teâlâ'nın Hz. İsa'ya "Sen mi insanlara, Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilâh edinin, dedin?" (el-Mâide 4/116) şeklinde sorması böyledir. Burada Hz. İsa'nın gerçekleri açıklaması istenmekte ve böylece ona böyle dedi diye iftira atanlar azarlanmaktadır. Aynı şekilde "Allah, kuluna yetmez mi?" (ez-Zümer 39/36) ve "Cehennemde kâfirler için bir yer mi yok?" (el-Ankebût 29/68) âyetlerindeki sorularda cevap alma amacıyla değil muhataba konuyu onaylatmak için sorulmuştur (Müberred, 1988, 67-69).

Müberred, eserini sadece vücûh kelimelerle sınırlı tutmamış, eserin bazı yerlerinde konu dışına çıkarak bazı bilgiler vermiştir. Örneğin zan kelimesinin vecihlerini açıkladıktan sonra (كَسَبَ - نَظَرَ - قَدَرَ - حَفِظَ -) gibi kelimelerinin bu şekildeki sülâsî kullanımlarıyla iftiâl babındaki kullanımının aynı anlama geldiğini açıklamaktadır. Örneğin; ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ el-Bakara sûresinin 286. âyetinde geçen (كَسَبَ) ve (اِكْتَسَبَ) fiilleri, babları farklı olmalarına rağmen her ikisi de "kazanmak" manasına geldiği gibi kaydetmiştir. Bu kullanımın benzerleri, "korumak" manasına gelen (حَفِظَ) ile (اِحْتَفِظَ) fiilleri ve "çalmak" manasına gelen (سَرَقَ) ile (اسْتَرَقَ) fiilleridir. Yine Bakara sûresinin 20. âyetinde ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ﴾ (يَخْطَفُ) fiili ile (اِحْتَفِظَ) fiilinin "gözün kamaşması, ışığın gözleri alması" manasına gelmesi de böyledir (Müberred, 1988, 56-57). Fakat bu açıklamalar eserin ana konusu olan vücûh ile ilgili değildir. Ayrıca eserin sonunda istifham formundaki değişiklik (Müberred, 1988, 73-75), haberin hazfedilmesi (Müberred, 1988, 77-84) ve kelimada tahvil olgusu (Müberred, 1988, 84-86) hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bu tür ilave bilginin varlığı, bu eserin Müberred'in ders anlatım notlarından doğduğu ve bir soru vesilesiyle bu konuların da derse dâhil olduğu ve böylece kitaba alındığı izlenimi vermektedir.

Müberred'in bu küçük boyutlu eseri, müellifin diğer eserleri gibi kendisinden sonra gelen dil âlimlerini ve müfessirleri etkilemiştir. Örneğin, Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı Abdülkâhîr el-Cürçânî (ö. 471/1078-79), *Dercü'd-dürrer fi tefsiri'l-âyi ve's-süver* adlı eserinde (Cürçânî, 2009, 1: 330); müfessir ve Arap dili âlimi Ebû'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Basît fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserinde (Vâhidî, 1430, 9: 407); Arap belâgatı teorisyeni el-Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338), *el-Îzâh fi ulûmi'l-belâga* adlı eserinde (Kazvîni, 1980, 1: 107, 109; 2: 183, 186); Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserine (Zerkeşî, 1957, 3: 146, 288); Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga* adlı eserinde (Süyûtî, 1998, 1: 305; 2: 358) ve Ebû'l-Feyz ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* adlı eserinde (Zebîdî, 1994, 1: 26; 7: 534) Müberred'in bu eserinden bahsetmiş ve içindeki bilgileri kullanmışlardır.

3. MÜBERRED'İN ESERİNDE ELE ALDIĞI KELİME VE KONULAR

Müberred, eserine lafızlar hakkında genel bir tasnif yaparak şöyle başlar: “Bunlar, Allah Teâlâ'nın kitabından derlediğimiz ve Arap dilinde kullanılan, lafzen aynı fakat mana itibariyle farklı olan, söyleyiş bakımından birbirine yakın fakat verdiği haber açısından muhtelif olan kelimelerdir. Çünkü iki lafzın hem söylenişinin hem de manalarının farklı olması, lafızlarının farklı olup manalarının bir olması veya lafızlarının aynı olup manalarının farklı olması Arap kelâmının bir özelliğidir” (Müberred, 1988, 47). Müberred'in lafızların manalarına göre yaptığı bu genel tasnifi, kendisinin de mensup olduğu Basra dil mektebinin en önemli temsilcisi olan Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı meşhur kitabındaki tasnifin aynısıdır (Sibeveyhi, 1983, 1: 24).

1. Hem söylenişleri hem de manaları farklı olan kelimeler: Müberred, bu gruptaki fiillere; gitti (ذَهَبَ) geldi (جَاءَ), kalktı (قَامَ), oturdu (قَعَدَ) kelimelerini, isimlere ise el (يَدٌ), ayak (رِجْلٌ), adam (رَجُلٌ), at (فَرَسٌ) kelimelerini örnek olarak verir. Bunların hem lafızları hem de manaları birbirlerinden farklı olup aralarında bu iki hususta ortak bir nokta yoktur.

2. Lafızları farklı olup manaları bir olan kelimeler: Bu gruptaki kelimelere fiillerden (حَسِبَ = ظَنَّ) zannetti ve (جَلَسَ = قَعَدَ) oturdu kelimelerini; isimlerden ise (سَاعِدٌ = ذِرَاعٌ) kol ve (مَرْبِئٌ = أَنْفٌ) burun kelimelerini örnek olarak verir (Müberred, 1988, 47). Bu kelimelerin lafızları farklı olmasına rağmen her ikisi ile de kast edilen mana aynıdır.

3. Müberred'in bu kitabının da ana konusu olan ve eserine ismini verdiği, lafızları aynı olup manaları farklı olan (müşterek lafızlar) kelimeler: Müberred, bu tür kelimelerin Arap dilinde oldukça fazla olduğunu özellikle belirtmektedir (Müberred, 1988, 48).

Müberred, Kur'ân kelimelerini incelediği *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelefe ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-mecîd* adlı eserinde dört farklı konudan bahsetmektedir:

A. Müşterek Lafızlar:

Bunlar, lafızları aynı olup manaları farklı olan kelimelerdir. Bu gruba ait kelimeleri tanıtmaya (وَجَدَ) kelimesini örnek vererek başlar. Müberred, bu kelimeye Arap kelimelerinde üç farklı mana verildiğini söyler ki bunlar; “kaybolan bir şeyi bulmak”; “bir kişiye kızmak”; “birini bir hal üzere bilmek” manalarıdır. Müberred, bu gruba ikinci olarak (ضَرَبَ) örneğini verir. Bu kelimenin de üç manasını izah eder: “Birini dövmek”, “bir örnek [mesel] göstermek”, “[uzaklaştığında söylenen] yolculuk yapmak”. Verdiği bir diğer örnek ise (عَيْنٌ) kelimesidir. Bu kelimenin birçok manasından bazılarını, “görme eylemini yapan organ”; “bir şeyin hakikati”; “hazır olan”; “terazinin her bir kefesini”; “maddî, peşin para”; “kible yönünden gelen bulut” ve “su gözesi, pınar” şeklinde sıralar (Müberred, 1988, 48). Yukarıda geçen her üç kelime de Kur'ân'da değişik vecihleri ile kullanılmasına rağmen Müberred, bunlara dair bir açıklama veya âyetlerden örnekler vermemiştir.

Birbirlerine zıt iki farklı manayı barındıran kelimeler de müşterek lafızların bir alt bölümüdür. Müberred, Kur'ân'da geçmeyen iki ezdâd kelimeyi de bu kelimelere örnek olarak verir. Bunlar hem “büyük, azametli” hem de “küçük, hakir” manalarına gelen (جَلَلٌ) kelimesi ile “siyah” ve “beyaz” manalarına gelen (جَوْنٌ) kelimesidir (Müberred, 1988, 48-51). Bu iki kelimenin manalarına şiirlerden deliller getiren Müberred daha sonra Kur'ân'da kullanılan kelimelere geçer:

Mükvî (مُقْوًى): Bu kelime hem “kuvvetli” hem de “zayıf” manalarında kullanılır. Müberred, kelimenin “zayıf, muhtaç” manasına gelen kullanımına el-Vâkı'a sûresinin 73. âyetini örnek olarak verir: (نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذَكُّرَةً وَمَتَاعًا لِلْمُقْوِينَ) “Biz onu hem bir ibret, hem de alandaki muhtaçlara (çöl yolcularına) faydalı kıldık.” Ferrâ'ya (ö. 207/822) göre bu kelime, ilgili âyette “yolcular veya fakirler, muhtaç kişiler” manasına gelir (Ferrâ, 1955, 3: 129). Müberred, kelimenin kuvvetli anlamına gelen kullanımına ise bir Arap sözünü örnek olarak vermektedir (Müberred, 1988, 51).

Racâü (رَجَاءٌ): Bu kelime, Arap kelimelerinde hem gerçek manası ile “ümit, beklenti” hem de “koru (خَوْفٌ)” manalarına gelir. Müberred, kelimenin korku anlamına gelmesine Nûh sûresinin 13. âyetini delil olarak getirir: (مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا) “Size ne oluyor da Allah'ın azametinden korkmuyorsunuz?” Müberred, muhtemelen kelimenin “ümit etmek” şeklindeki hakikî manasının halk arasında meşhur ve kullanımında olması sebebiyle herhangi bir delil göstermemiştir. Kelimenin bu manasına Nisâ sûresinin 104. âyetindeki kullanımı örnek verebiliriz: (وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ) “Hâlbuki onların ümit etmediği şeyi siz, Allah'tan ümit edersiniz.” (Müberred, 1988, 51-52).

Zann (ظَنَّ): Bu kelime, hem “şüphe duymak” hem de “yakinen bilmek” manalarına gelmektedir. Müberred, zan kelimesinin “şüphe duymak” manasına Bakara sûresinin 78. âyetiyle delil getirmektedir: ﴿الْأَلْبَانِ يُظَنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ﴾ “Onlar sadece zanda bulunurlar.” Aynı sûrenin 46. âyetinde ise “kesin olarak (yakinen) bilmek” anlamında kullanılmıştır: ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ النَّهْيَ وَالْأَمْرَ﴾ “Onlar, Rablerine kavuşacaklarını çok iyi bilirler.” Çünkü bu âyette tarif edilen kişiler hakkında “kesin olarak bilenler, inananlar” manası verilmediği takdirde onlar, Allah Teâlâ’yı birleme konusunda şüpheye düşmüş ve sapıtmış olurlar. Müberred’in kelimenin bu manası için verdiği diğer örnekler ise el-Hakka sûresinin 20. âyeti ile el-Kehf sûresinin 53. âyetidir (Müberred, 1988, 53-55).

Gays (غَيْثٌ), Matar (مَطَرٌ), İnzâl (إِنزَالٌ) : Müberred, bu kelimeler ile ilgili âyetleri (gays=yağmur ile ilgili olanlar: el-Bakara 2/22; el-En’âm 6/6; el-Hac 22/63; el-Vâkıa 56/69; matar=azab ile ilgili olanlar: el-A’râf 7/84; el-Enfâl 8/32; el-Hicr 15/74) sıraladıktan sonra matar (مَطَرٌ) kelimesinin Kur’ân’da sadece azabı ifade ettiğini kaydeder. Devamında ise (إِمطَارٌ) kökünün manasının aslında (إِنزَالٌ) olduğunu, dolayısıyla (مَطَرٌ) kelimesi ile yağmurun yağmasının kast edilmesi halinde de bu kullanımın uygun olacağını belirtir. Çünkü lafızların iki şey/durum hakkında da kullanımı uygun olabilir. Lafzın bir şey/durum için kullanılması, diğer şey/durum için de kullanılmasını kusurlu kılmaz. Birbirlerinin yerine kullanıldıklarında da sorun olmaz, çünkü bu, o kelimenin de kullanım mahallidir.

Müberred, bu özelliğin Arap dilinde oldukça fazla kullanılmakta olduğunu kaydetmiştir (Müberred, 1988, 61-63). Örneğin yağmurun yağması için (إِنزَالٌ) kelimesinin kullanılması böyledir: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا﴾ “Gökyüzünden de bereketli bir su indirdik” (Kâf 50/9). Buradaki kullanım, (إِنزَالٌ) kelimesinin diğer kullanımlarını yok farz edip onun sadece yağmurun indirilmesine hasredilmesini gerektirmez. Yukarıdaki açıklamalar bu kelime için de geçerlidir. Hatta bir başka âyette (إِنزَالٌ) kelimesi zalimlere azabın inmesi hakkında da kullanılmıştır: ﴿فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ “Biz de haktan ayrılmaları sebebiyle, o zalimlere semadan bir azap indirdik” (el-Bakara 2/59). Dolayısıyla bu durum, kelimenin lafzının müşterek olmasına rağmen farklı manalarının olabileceğine bir örnektir (Müberred, 1988, 63; Ayrıca bk. Ferâhidî, 2003, 4: 149).

Rih (رِيحٌ) ve Riyâh (رِيَّاحٌ): Kur’ân, bulut ve yağmurdan bahsederken rüzgâr kelimesini, (رِيَّاحٌ) olarak çoğul formda kullanmıştır. Örneğin: ﴿اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتَنبِئُ بِسَحَابٍ﴾ “Allah, rüzgârları gönderendir. Onlar da bulutları harekete geçirir” (er-Rûm 30/48). Fakat azap söz konusu olduğunda rüzgâr, (رِيحٌ) şeklinde tekil formda kullanılmıştır: ﴿كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ﴾ “Kavurucu ve soğuk bir rüzgârın durumu gibidir” (Âl-i İmrân 3/117; Diğer örnekler için bk. el-Hakka 69/6; er-Rûm 30/51; ez-Zâriyât 51/41). Sadece Yûnus sûresinin 22. âyetinde geçen (رِيحٌ) azap manasında değildir: ﴿وَجَرَيْنَ بَيْتِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ﴾ “(Gemiler), içindekileri hoş bir rüzgârla götürüyor.” Müberred, rih (رِيحٌ) ve riyâh (رِيَّاحٌ) kelimelerinin mana farkını delillendirmek için şu hadisi de aktarır: ﴿كَانَ رَسُولُ اللَّهِ إِذَا هَبَّتِ الرِّيْحُ يَقُولُ : اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا رِيَّاحًا وَلَا تَجْعَلْهَا رِيحًا﴾ “Resûlullah (s.a.v.) rüzgâr estiği zaman şöyle derdi: Ey Allah’ım, Bu rüzgârı bize riyâh eyle, rih eyleme” (Müberred, 1988, 64-67). Hz. Peygamber, bu duasında riyâh kelimesi ile yağmur getiren bereketli rüzgârı, rih kelimesi ile de azaba neden olan kavurucu ve soğuk rüzgârı kast etmiştir.

İrsâl (إِرْسَالٌ): Göndermek anlamına gelen irsâl kelimesi, Kur’ân’da genellikle “elçi göndermek” manasında kullanılmıştır. Örneğin, ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ﴾ “Şüphesiz Biz Nûh’u, kavmine gönderdik” (Nûh 71/1; Diğer örnekler için bk. el-Bakara 2/119; en-Nisâ 4/64; el-Mâide 5/70; Hûd 11/25). Fakat bu kelime, şu âyette, hakikî manasının dışında farklı bir manada kullanılmıştır: ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا أَعْرَبُوا﴾ “Görmedin mi Biz, şeytanları kâfirlere gönderdik” (Meryem 19/83). Bu âyetteki irsâl kelimesi, “serbest bırakmak, salmak, hapsetmemek” manasındadır. Bu kullanıma Müberred, Arapların şu sözünü şahit olarak getirir: ﴿أَرْسَلْتُ جَمَارَكَ عَلَى زُرْعِي﴾ Yani; “Sen eşeğini benim tarlama gönderdin (onu serbest bıraktın, onu kapalı bir yerde tutmadın)” demektir. Burada “tahliye” manasını ifade etmek için irsâl kelimesi kullanılmıştır.

Kur’ân’da irsâl kökünden gelen mürselîn kelimesinin kullanıldığı şöyle bir âyet de vardır: ﴿وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ﴾ “Selâm olsun gönderilenlere!” (es-Saffât 37/181). Müberred, bu kullanımlara bakarak ehl-i kiblede hiçbir kimsenin “bu âyetlere göre şeytanlar da gönderilenler grubuna girmektedir” veya “şeytanların gönderilmesi de Nûh’un gönderilmesi gibidir” demediğini, yani ehl-i kible olan Müslümanların, kelimelerin taşıdığı bu çok anlamlılığın farkında olarak âyetlere doğru manalar verdiklerini kaydetmiştir. Devamında irsâl kelimesinin şeytanlar hakkındaki kullanımının “tahliye etmek, serbest bırakmak” manasına geldiğini şiiirlerden deliller getirerek de ortaya koymuştur (Müberred, 1988, 70-71).

B. Müşâkele Sanatı Kullanılan Kelimeler

Müşâkele sanatı, edebî bir amaç veya nükte için bir kelimenin başka bir anlam ve bağlamda tekrar edilmesi şeklinde gerçekleşir. İlk kelime genellikle gerçek manada olmasına karşılık ikinci kelime ona tâbi ve sadece şekil (lafız) yönünden ona benzer olarak getirilir (Durmuş, 2006, 32: 154-155). Dolayısıyla müşâkele, lafızda ittifak, manada ise ihtilafır (Sâbûnî, t.y., 1: 39). Müberred, aynı lafızla birden çok mana ifade etmeleri nedeniyle eserinde bu sanata ait kelimelere de yer vermiştir.

İ'tedâ (اعْتَدَى): Bu kelime, el-Bakara sûresinin 194. âyetinde aynı cümle içinde üç kez kullanılmıştır: (فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ) “Kim size saldırırsa, size saldırıldığı gibi siz de ona saldırın.” Fakat buradaki ikinci (فَاعْتَدُوا) kelimesi, birinci ve üçüncü kelime gibi “saldırmak” manasında değildir. Birinci ve üçüncü fiil, bir kişiye haksız yere, zulmen yapılan saldırıyı anlatırken ikinci fiil mazlumun hakkını almasını ifade eder ki bu kelime ile adaletin bir gereği olarak, saldırıya karşılık verilecek kısas, cezâ kast edilmiştir. Dolayısıyla “saldırı karşısında cevap vermek, öç almak, misli ile mukabelede bulunmak, kısas hakkını kullanmak” manalarına gelmektedir (Müberred, 1988, 57). Kur’ân’da birçok örneği olan bu sanata dair Müberred, eserinde ayrıca el-Bakara sûresinin 14-15. âyetlerini, el-Enfâl sûresinin 30. âyetini ve et-Tevbe sûresinin 79. âyetini de örnek olarak verir. Bu âyetlerde geçen, **mekr (tuzak)**, **istihzâ (alay etme)** ve **suhr (alay etme)** kelimeleri, kâfirler için kullanıldığında onların Allah Teâlâ’ya karşı işlemekte oldukları ma’siyetleri ve O’nun dostlarına karşı yapılan saldırıları ifade ederken, müşâkele sanatı gereği Allah Teâlâ hakkında kullanıldığında bu cürmü işleyen kâfirlere azap etme ve onların ezalarını vermek manasındadır (Müberred, 1988, 58).

Seyyie (سَيِّئَةً): eş-Şûrâ sûresinin 40. âyetinde; (وَجَزَا سَيِّئَةً سَيِّئَةً مِّثْلَهَا) “Bir kötülüğün cezası, misliyle kötülüktür” iki kez geçen (سَيِّئَةً) kelimesi, aynı lafızda iki farklı manayı ifade etmektedir. Birinci seyylie kelimesi sahibinin hanesine yazılan bir kötülük iken ikinci kelime kötülükte birincisi ile aynı olmasına rağmen kısas hakkı olması nedeniyle sahibine kötülük olarak yazılamaz (Müberred, 1988, 57). Mustafa Karagöz, bu ve yukarıdaki maddede açıklanan ve Kur’ân’da peş peşe kullanılan bu tür kelimelerin farklı anlamlara gelmesinin Müberred’in eserinin ana konusu olan vücûhla bir ilgisinin olmadığını, bu kelimelerin sonuç ve mahiyet itibarıyla farklı manalar ifade ettiklerini söylemektedir (Karagöz, 2010, 214).

C. İstifham Formundaki Değişiklik

Müberred, eserinde sadece kelimelerin manaları hakkında değil soru kalıpları hakkında da açıklamalar yapmaktadır. Kur’ân’da aynı lafzın kullanıldığı (مَا يُدْرِيكَ) ve (مَا أَدْرِيكَ) şeklindeki iki soru kalıbı arasındaki farka dikkatleri çeker. Bu fark, diğerinden daha çok kullanılan (مَا أَدْرِيكَ) “sana ne bildirdi?” kalıbı (Bk. el-Müddessir 74/27; el-Mürselât 77/14; el-İnfitâr 82/17, 18; el-Mutaffifin 83/8, 19; et-Târik 86/2; el-Beled 90/12; el-Kadîr 97/2; el-Kâria 101/3, 10; el-Humeze 104/5) ile yöneltilen soruların devamındaki âyetlerin, sorulan konuyu açıklamasıdır. (el-Hâkka sûresinin 3. âyeti bu genellemenin bir istisnasıdır. Bu âyetten sonra da herhangi bir açıklama yapılmadan başka bir konuya geçilmiştir). Örneğin “Hutame’nin ne olduğunu sen ne bileceksin?” diye sorulduktan sonra devamındaki âyet, hutamenin ne olduğunu açıklamaktadır: “O, Allah’ın, yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir” (el-Humeze 104/5-7). Fakat (مَا يُدْرِيكَ) kalıbı ile sorulan âyetlerde (Bk. el-Ahzâb 33/63; eş-Şûrâ 42/17; Abese 80/3) sorunun cevabı cümleden hafz edilmiş ve sorulan şeyin ne olduğuna dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Müberred’e göre her iki soru türünün de amacı takrîr ve ta’zîmdir yani onaylatma ve yüceltmedir (Müberred, 1988, 73-74). Müberred, bu konuyu bitirirken şu noktaya da dikkatleri çekmiştir ki o, Lokmân sûresinin son âyeti olan 34. âyette iki kez geçen (مَا تُدْرِي) kalıbındaki (مَا)’nın soru edatı değil olumsuzluk edatı olduğudur. (وَمَا تُدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تُدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ) “Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.” Müberred, lafız olarak yukarıda anlattığı kalıplara olan benzerlik nedeniyle oluşabilecek muhtemel bir yanlışlığı önlemek amacıyla bu notu kaydetmiştir (Müberred, 1988, 75-76).

D. Kur’ân’da Hazf:

Müberred, Kur’ânî anlatım üslûplarından birinin de hazf olduğunu beyan eder. Ehl-i nazara göre Arap dilinde muhatabın konuyu bilmesi nedeniyle isim cümlesinde haberin hazfedilebileceğini ve böylelikle konunun yüceltilmesinin hedeflendiğini söyler. Örneğin, Yûnus sûresinin 15. âyetinde ifade edilen müşriklerin “Ya (bize) bundan başka bir Kur’ân getir veya onu değiştir” talebine cevap olarak nâzil olan (وَلَوْ أَن فُرَاتْنَا سِيرَتْ بِهَ الْجِبَالِ أَوْ قُطِعَتْ بِهَ الْأَرْضُ أَوْ كَلَّم بِهَ الْمَوْتَى) “Kendisiyle dağların yürütüleceği veya yeryüzünün parçalanacağı ya da ölülerin konuşuracağı bir Kur’ân olacak olsaydı... (o yine bu kitap olurdu)” (er-Ra’d 13/31) âyetinde (parantez içinde verilen) haberin hazfedilmesi böyledir.

Kur'ân'da birçok yerde ihtisar (özet) vardır (Örneğin bk. el-Bakara 2/171, 177). Müberred'e göre Araplar, eğer cümlenin ne için sarf edildiğine dair bir delil varsa çoğunlukla hafzı kullanırlar. Örneğin "Bulduğumuz şehre ve aralarında olduğumuz kervana da sor" (Yûsuf 12/82) âyetinde muzâfın hafzedilmesi buna bir örnektir. Şehir ve kervana sorulamayacağı ve onların da cevap veremeyeceği akl-ı selim herkesçe kabul edildiğinden buradaki maksadın onlar değil de şehirde yaşayan halk ve kervanın sahipleri olduğu aşikârdır. Fakat "Zeyd'in oğlu geldi" cümlesinde oğlu kelimesi hafz edilip "Zeyd geldi" denilemez, çünkü akıl, Zeyd'in de gelebileceğini kabul eder. Bu durumda âyetteki gibi aklî bir delil olmadığından hafz uygun değildir. Müberred, konuyu açıklamak üzere Bakara sûresinin 171, 177 ve 234. âyetleri ile Nisâ sûresinin 159. âyetinde bulunan muzâf, mevsuf veya cevap hazflerini açıklamıştır (Müberred, 1988, 77-82).

4. SONUÇ

Müberred'in eserinin ana teması müşterek lafızlı kelimelerdir. Müşterek lafızlar, konuşmada ve yazıda benzer fakat manaya delâlet etme noktasında farklı olan kelimelerdir. Bu kelimeler, lafızları bir olmasına karşın iki veya daha fazla mana için kullanılabilirler. Arap dilinde her bir mana için birbirine benzemeyen müstakil lafızların kullanıldığı söylenemez. Dolayısıyla bu mana farklılıklarını tespit etmek ve delillendirmek, söz konusu Kur'ân ve onun anlaşılması olunca büyük bir ehemmiyet kazanmaktadır. Hicrî 2. ve 3. asırlarda kaleme alınan ilk tefsir örneklerinin genellikle lugat konularının temel alınarak yazılması bu konuya verilen önemin bir göstergesidir.

Müberred, eserine verdiği isime rağmen eserindeki konuları bu isimlendirme ile sınırlandırmamış, yeri geldikçe başka konulara da değinmiştir. Bunlar; müşâkele sanatı, haberin hafzedilmesi, fiilleri hakiki manasının dışında kullanma, (لَوْ) şart edatının cevabının cümleden hafz edilmesi, muhatabın bilgisine dayanarak ihtisar yapılması, sorunun cevabının hafz edilmesi gibi konulardır. *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-mecîd* adlı eserde bu gibi değişik lugat ve belâgat konularının bulunmasının nedeni, eserin muhtemelen ders takrirlerinin yazıya geçirilmesi sonucu ortaya çıkması olabilir. Müberred, kelimelerin içerdiği manaları ortaya koyabilmek için genellikle âyet ve şiirleri delil olarak göstermiştir. Mensup olduğu Basra dil ekolünün hadislerin lafzen değil mana ile rivayet edilmeleri sebebiyle onları dil konusunda delil olarak kullanmama ilkelerinin dışına çıkarak hadisleri de şahit olarak kullanmış ve böylece taklitçi değil özgün bir bakış açısına sahip olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

- A'râbi, Ebu'l-Ameysel (1988). *Kitâbu'l-me'sûr mine'l-luga (Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü)*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed, Kâhîre: Mektebetü'n-Nehzatil-Mısri.
- Asmaî, Ebû Saîd (1986). *Me'htelegat el-fâzihû ve'ttefekat maa'nîhî*. thk. Mâcid Hasan ez-Zehabî, Dimeşk: Dâru'l-Fikr.
- Cürcânî, Abdülkâhir (2009). *Dercü'd-dürrer fi tefsiri'l-âyi ve's-süver*, thk. Muhammed Emîr - Talat el-Ferhân, Ammân: Dâru'l-Fikr.
- Durmuş, İsmail (2006). Müberred. *DİA*. (c. 31, ss. 432-434). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İsmail (2006). Müşâkele. *DİA*. (c. 32, ss. 154-155). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed (2003). *Kitâbü'l-'Ayn müretteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd (1955). *Me'âni'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Hamevî, Yâkût (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ'*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- İbn Haldun. (2007). *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Şeceri, Hibetullah b. Ali (1992). *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü*, thk. Atıyye Rızk. Beyrût: Dâru'l-Menâhil.
- Karagöz, Mustafa (2008). Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2008/1, c. VI, S. 14, s. 7-34.
- Karagöz, Mustafa (2010). *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2008). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. çev. Rüştü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kazvîni, Hatîb (1980). *el-Îzâh fi ulûmi'l-belâga*. nşr. Abdülmün'im el-Hafâcî, Kahire: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs (1988). *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-mecîd*. Kuveyt: Matbaatü'l-Mevsûati'l-Fıkhiyye.
- Sâbûni, Muhammed Ali (t.y.). *Safvetü't-tefâsîr*. İstanbul: Dersaadet Kitabevi.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr (1983). *el-Kitâb*. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb.
- Süyûtî, Celâleddîn (1998). *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga*. thk. Fuâd Ali Mansûr, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen (1430). *el-Basît fi tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Heyet, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî.
- Yezidî, İbrahim b. Yahya (1978). *Me'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Mekke: y.y.
- Zerkeşi, Bedreddin (1957). *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kâhîre: Mektebetü't-Türâs.